

Thuisonderwijs in Nederland: een buitenbeentje in Europa

Minister Van der Hoeven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap bereidt momenteel een wetsvoorstel voor om het geven van thuisonderwijs verplicht te stellen voor ouders die zijn vrijgesteld van de Leerplichtwet. Het verbod op thuisonderwijs als zodanig wil zij echter handhaven. Nederland blijft daarmee een uitzondering binnen Europa, want in vrijwel alle andere Europese landen is thuisonderwijs een legale manier om aan de leerplicht te voldoen. In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de regels inzake thuisonderwijs in Europa.

Mw. mr. J. Sperling*

1. Inleiding

De invoering van de leerplicht in ons land in 1901 betekende niet de invoering van de schoolplicht. Net als in andere Europese landen konden ouders aan de leerplicht voldoen door hun kinderen thuisonderwijs te geven. Maar tijdens de parlementaire debatten eind jaren zestig over de huidige Leerplichtwet vond een aantal socialistische kamerleden dat thuisonderwijs "uit de tijd" en "onvoldoende in de sociale opvoeding van het kind" was, en dat er te weinig gebruik van werd gemaakt om voortbestaan te rechtvaardigen.¹ De andere politieke partijen waren nauwelijks geïnteresseerd in het al dan niet handhaven van thuisonderwijs en een amendement om het af te schaffen werd aangenomen. Het is sindsdien in Nederland niet meer mogelijk om met thuisonderwijs aan de leerplicht te voldoen.

Alleen ouders of verzorgers (hierna: ouders) die bezwaren tegen de godsdienst of levensovertuiging van de scholen in hun

omgeving hebben, kunnen tegenwoordig nog thuisonderwijs geven. Artikel 5 sub b Leerplichtwet geeft ouders vrijstelling van de verplichting om hun kinderen naar school te sturen als zij overwegende bedenkingen hebben tegen de richting van het onderwijs van de scholen op redelijke afstand van hun woning. Met 'richting' wordt in de praktijk bedoeld: godsdienst of levensovertuiging. De wet legt vrijgestelde ouders geen enkele verdere verplichting op. Zij hoeven er dus, juridisch gezien, niet voor te zorgen dat hun kinderen onderwijs krijgen, maar in de praktijk geven zij vrijwel allemaal thuisonderwijs. Minister Van der Hoeven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap vindt het ongewenst dat dit slechts vrijwillig is. Zij is momenteel een wetsvoorstel aan het voorbereiden om vrijgestelde ouders te verplichten hun kinderen thuisonderwijs te geven. Thuisonderwijs als zodanig wil zij echter niet legaliseren.²

Nederland is in dit opzicht zeer bijzonder. In vrijwel alle Europese landen wordt het geven van thuisonderwijs beschouwd als een recht van ouders met betrekking tot zeggenschap over het onderwijs aan hun kinderen en kan met thuisonderwijs aan de leerplicht worden voldaan. In de meeste landen zijn er regels met betrekking tot toezicht, hoewel deze per land nogal verschillen. In dit artikel wordt een globaal overzicht van deze verschillen gegeven. Aan de hand van een aantal voorbeelden worden de verschillende juridische grondslagen en voorwaarden voor thuisonderwijs, regels met betrekking tot inspectie daarvan en sancties beschreven. Tot slot komt Duitsland aan de orde als voorbeeld van een land waar thuisonderwijs niet is toegestaan.

2. Thuisonderwijs

Met thuisonderwijs wordt bedoeld: onderwijs dat niet op een school wordt gegeven, maar thuis. In de meeste gevallen wordt het onderwijs door of onder begeleiding van de ouders gegeven, aangevuld met onderwijs door derden of praktijkervaring. Thuisonderwijs is met name in Angelsaksische landen een bekend verschijnsel. In Amerika zijn er schattingen dat daar meer dan een miljoen kinderen thuisonderwijs krijgen.³ In het Verenigd Koninkrijk zou het om zeker 100.000 kinderen gaan.⁴ In niet-Angelsaksische landen is thuisonderwijs minder bekend. Toch is het ook in veel van deze landen mogelijk om thuisonderwijs te geven en is deze onderwijsvorm in populariteit aan het toenemen.⁵

De redenen voor de keuze voor thuisonderwijs in plaats van schoolonderwijs zijn zeer divers. Veel ouders geven thuisonderwijs vanwege levensbeschouwelijke redenen. Anderen zijn ontevreden met het voor hun kinderen beschikbare schoolonderwijs. Het dwangmatige en klassikale karakter van school is voor veel kinderen een belemmering in hun ontwikkeling.⁶ Sommige kinderen krijgen ge-

* mw. mr. J. Sperling is lid van de werkgroep "Leerplicht en leerrecht" van de Nederlandse Vereniging voor Onderwijsrecht. Zij is voornemens te promoveren op onderhavig onderwerp bij prof.dr.mr. D. Mentink

drags- en belevingsproblemen doordat zij naar school gaan.⁷ Met thuisonderwijs kan beter worden aangesloten bij de individuele behoeften en vaardigheden van het kind. Andere redenen kunnen zijn de wens van ouders om kinderen niet bloot te stellen aan ongewenste 'peer-pressure', pesten of geweld op school, of om meer praktijkgericht onderwijs te geven.

Uit geen enkel onderzoek blijkt dat thuisonderwezen kinderen in academisch en sociaal-emotioneel opzicht achterlopen bij schoolkinderen.⁸ Ook in de praktijk zijn de ervaringen met thuisonderwezen kinderen positief. Zo begon het universiteiten in Amerika een aantal jaren geleden op te vallen dat thuisonderwezen kinderen betere academische resultaten behaalden en gemotiveerder waren in hun studies dan kinderen die naar school gingen.⁹

Uit geen enkel onderzoek blijkt dat thuisonderwezen kinderen in academisch en sociaal-emotioneel opzicht achterlopen bij schoolkinderen.⁸ Ook in de praktijk zijn de ervaringen met thuisonderwezen kinderen positief

Veel universiteiten, waaronder Harvard en Yale, hebben daarom specifieke maatregelen genomen om 'homeschoolers' actief aan te trekken. Een 'admissions officer' van Stanford University stelde: "The distinguishing factor [for admissions selection] is intellectual vitality. These kids have it."¹⁰

3. Landen waar thuisonderwijs is toegestaan

Thuisonderwijs is in de meeste Europese landen dan ook een volkomen legale manier om aan de leerplicht te voldoen, zij het dat de regelgeving in elk land weer anders is. In de afgelopen jaren is de wetgeving in veel van deze landen weliswaar aangepast aan gewijzigde omstandigheden¹¹, maar in geen enkel geval zag de overheid aanleiding om thuisonderwijs te verbieden.

De wettelijke grondslag voor het recht om thuisonderwijs te geven staat in een aantal landen expliciet in de grondwet, soms in combinatie met specifieke wetgeving. In Finland, Denemarken, Oostenrijk en Ierland is dit recht uitdrukkelijk gegarandeerd in de grondwet. Zo staat in artikel 42 van de Ierse grondwet:

1. The State acknowledges that the primary and natural educator of the child is the Family and guarantees to respect the inalienable right and duty of parents to provide, according to their means, for the religious and moral, intellectual, physical and social education of their children.
2. Parents shall be free to provide this education in their homes or in private schools or in schools recognised or established by the State."

In andere landen wordt het recht om thuisonderwijs te geven afgeleid uit een grondwettelijke bepaling, bijvoorbeeld het recht van vrijheid van onderwijs (België) of het recht van ouders met betrekking tot zeggenschap over het onderwijs aan hun kinderen (Italië, Spanje¹²). In weer andere landen staat de juridische basis voor het recht om thuisonderwijs te geven in de leerplichtwet of andere

specifieke wetgeving (Zweden, Noorwegen, Frankrijk, Portugal) In de meeste landen worden aan het geven van thuisonderwijs voorwaarden gesteld. In sommige landen moeten de ouders aan bepaalde eisen voldoen. Zo vereist de wet in Italië dat ouders sociaal en economisch in staat zijn om hun kinderen zelf te onderwijzen.¹³ Maar in geen enkel land moeten de ouders een bepaalde kwalificatie, zoals een onderwijsbevoegdheid, hebben. In veel landen worden eisen gesteld aan de inhoudelijke kwaliteit van het onderwijs. Deze variëren sterk per land. In Ierland is de eis vaag ("a certain minimum education"). In Oostenrijk, Luxemburg en Frankrijk, daarentegen, zijn de voorwaarden met betrekking tot de inhoud van het onderwijs zeer specifiek en moet thuisonderwijs gelijkwaardig zijn aan schoolonderwijs. In Finland en Italië zijn geen eisen geformuleerd.

Regels met betrekking tot inspectie lopen eveneens uiteen. In sommige landen is er geen inspectie, bijvoorbeeld in Finland, Oostenrijk en Italië. In Engeland is er alleen inspectie als het vermoeden bestaat dat het kind onvoldoende onderwijs krijgt. In Ierland en Vlaanderen¹⁴ is er sporadische inspectie. In andere landen wordt er zeer regelmatig geïnspecteerd of moeten er op vaste tijdstippen examens worden afgelegd. Dat is bijvoorbeeld het geval in Denemarken, Frankrijk, en Oostenrijk. In weer andere landen moeten de kinderen bij een lokale school worden aangemeld, maar zijn dan verder vrijgesteld van de plicht om aanwezig te zijn. Controle geschiedt via de school waar het kind ingeschreven staat. Dit laatste is het geval in Noorwegen, Zweden en Portugal. Indien bij de inspectie of controle blijkt dat het thuisonderwijs onvoldoende is, dan is de uiteindelijke sanctie vrijwel altijd inschrijving van het kind op een school.

Hieronder wordt de regelgeving van Engeland, Frankrijk en Oostenrijk besproken. Engeland is een illustratie van een land waar het voor ouders relatief eenvoudig is om thuisonderwijs te geven. Frankrijk en Oostenrijk zijn voorbeelden van landen waar de regels strikter zijn. In Frankrijk zijn er regelmatige inspecties, maar geen verplichte examens. In Oostenrijk, daarentegen, is er geen inspectie, maar moeten thuisonderwezen kinderen vrijwel jaarlijks een examen afleggen.

Engeland

De juridische basis voor het recht om thuisonderwijs te geven, valt onder de term "otherwise" in section 7 van de "Education Act":

- "The parent of every child of compulsory school age shall cause him to receive efficient full-time education suitable-
- (a) to his age, ability and aptitude, and
 - (b) to any special education needs he may have, either by regular attendance at school or otherwise"

Ouders moeten hun kinderen een "suitable education" geven. In de Engelse jurisprudentie is deze term omschreven als "to prepare the children for life in modern civilised society, and to enable them to achieve their full potential."¹⁵

Er zijn weinig of geen verplichtingen waaraan ouders moeten voldoen. Zij hoeven zich niet bij de autoriteiten te melden. Heeft het kind al op school gezeten, dan moet het hoofd van de school de uitschrijving van het kind melden bij de "Local Education Authorities" ("LEA"). Ouders zijn niet verplicht een schoolcurriculum te

volgen en hun kinderen hoeven niet te worden getest.

De LEA hebben geen bevoegdheid of verplichting tot het houden van inspecties, behalve als zij vermoeden dat een kind geen "suitable education" ontvangt. In dat geval moeten de ouders aantonen dat het kind wel een "suitable education" krijgt. Ouders kunnen daaraan voldoen bijvoorbeeld door een schriftelijk of mondeling verslag over het onderwijs. Zij zijn niet verplicht een afgevaardigde van de LEA hun woning binnen te laten. Zijn de LEA niet overtuigd dat het kind een "suitable education" krijgt, dan kunnen zij de ouders voor de rechter dagen, en hen aldus dwingen het kind op een school in te schrijven.

Frankrijk

Artikel 131 lid 2 van de "Code de l'Education" geeft ouders het recht hun kinderen zelf onderwijs te geven:

"L'instruction obligatoire peut être donnée soit dans les établissements ou écoles publics ou privés, soit dans les familles par les parents, ou l'un d'entre eux, ou toute personne de leur choix."

Ouders die van plan zijn thuisonderwijs te geven, moeten de lokale autoriteiten en de onderwijsinspectie daarvan op de hoogte stellen.⁶⁶ In de wet staat zeer gedetailleerd, en per onderwerp, omschreven waaraan het onderwijs inhoudelijk moet voldoen.⁶⁷ In de praktijk komt het erop neer dat ouders hun kinderen min of meer dezelfde vakken en vaardigheden moeten onderwijzen als kinderen op de Franse staatsscholen.

Thuisonderwijs wordt in Frankrijk op twee manieren geïnspecteerd. De eerste vorm van inspectie geschiedt vrijwel direct na ontvangst van de verklaring, en daarna elke twee jaar. Deze inspectie wordt uitgevoerd door de lokale autoriteiten en heeft tot doel om vast te stellen wat de redenen zijn voor de keuze voor thuisonderwijs en of de gezondheid van het kind en de leefomstandigheden van het gezin toestaan dat de ouders thuisonderwijs geven. De kwaliteit van het onderwijs wordt bij deze controle niet getoetst. Daarnaast controleert de onderwijsinspectie tenminste één keer per jaar, in de eerste drie maanden van het schooljaar, of het onderwijs voldoet aan de voorwaarden met betrekking tot de inhoud van het onderwijs. Deze inspectie vindt meestal thuis plaats, maar mag ook ergens anders geschieden. Er hoeven geen examens te worden afgelegd. Vindt de inspecteur dat het onderwijs niet overeenstemt met de onderwijskundige normen, dan krijgen de ouders de gelegenheid de situatie te verbeteren. Is het onderwijs bij een tweede inspectie nog steeds onvoldoende, dan kan de inspecteur de ouders via een strafrechtelijke procedure dwingen het kind in kwestie op een school in te schrijven. In de praktijk komt het zelden voor dat een kind aldus terug naar school gaat.

Oostenrijk

Het recht om thuisonderwijs te geven in Oostenrijk wordt erkend in artikel 17 lid 3 van de Grondwet ("Staatsgrundgesetz") en in paragraaf 11 lid 2 van de "Schulpflichtgesetz 1985". Deze laatste bepaling luidt:

"Die allgemeine Schulpflicht kann [...] durch die Teilnahme an häuslichem Unterricht erfüllt werden, sofern

der Unterricht jenem an einer im § 5 genannten Schule [...] mindestens gleichwertig ist."

De inhoudelijke eis die aan thuisonderwijs wordt gesteld, is dat het minstens gelijkwaardig (maar niet noodzakelijk gelijk) is aan het onderwijs dat op school wordt gegeven. Ouders moeten hun kinderen voor het begin van het schooljaar aanmelden bij de "Bezirksschulrat", ofwel de districtsschoolraad. De Bezirksschulrat mag de aanmelding binnen een maand afwijzen, indien met grote waarschijnlijkheid is aan te nemen dat het thuisonderwijs niet minstens gelijkwaardig zal zijn aan het schoolonderwijs.

Het thuisonderwijs wordt niet geïnspecteerd, maar thuisonderwezen kinderen worden, net als schoolkinderen, aan het einde van het schooljaar getoetst door een onderwijzer van een lokale school. Het kind moet op de toets een score halen die gelijk aan of hoger dan de gemiddelde landelijke score is. Indien het kind niet slaagt voor de toets, mag deze nog twee keer worden overgedaan. Als het kind uiteindelijk faalt, dan kan de Bezirksschulrat vorderen dat de ouders het kind op een school inschrijven. Dit wordt in de praktijk nauwelijks gevorderd.

Ondanks het feit dat thuisonderwijs in vrijwel alle landen om ons heen legaal is, weigert de Nederlandse overheid de legalisering van deze onderwijsvorm zelfs maar in overweging te nemen. Zij vindt dat kinderen alleen op school mogen leren, ook al is die onderwijsvorm voor sommige kinderen volkomen ongeschikt

4. Landen waar thuisonderwijs niet is toegestaan

In Nederland, Duitsland en Griekenland is het niet mogelijk om met thuisonderwijs aan de leerplicht te voldoen. Ouders die dat toch proberen worden in deze landen strafrechtelijk vervolgd. Vooral in Duitsland treden de autoriteiten hard op en hebben onlangs nog een aantal ouders in hechtenis genomen voor hun weigering om hun kinderen onderwijs op school te laten volgen. De situatie in dit land wordt hieronder beschreven.

Duitsland

Thuisonderwijs is in Duitsland, net als in Nederland, niet expliciet verboden; het is gewoon geen wettelijke manier om aan de leerplicht te voldoen. De bevoegdheid tot het opstellen van wetgeving met betrekking tot de leerplicht is in handen van de deelstaten en deze bepalen allemaal dat schoolgang verplicht is. Een enkele deelstaat staat een uitzondering toe. Zo staat in de "Schulpflichtgesetz" van Nordrhein-Westfalen: "Vom Besuch der Grundschule darf das Schulamt nur befreien, wenn ein wichtiger Grund vorliegt und für anderweitigen Unterricht hinreichend gesorgt ist."⁶⁸ Het is onduidelijk wat onder "wichtiger Grund" moet worden verstaan, want de bepaling wordt in de praktijk nauwelijks toegepast.

De sancties op niet-nakoming van de schoolplicht verschillen per deelstaat. In sommige deelstaten is het slechts een overtreding ("Ordnungswidrigkeit") en leidt het tot oplegging van (soms hoge)

geldboetes. In andere deelstaten kan het ook een misdrijf ("Straftat") zijn en kunnen ouders tot gevangenisstraf worden veroordeeld, uit de ouderlijke macht worden ontzet en hun kinderen met politiedwang naar school worden gebracht.

Deze sancties worden in de praktijk ook daadwerkelijk toegepast. Zo gingen op 18 oktober 2004 in Beieren zeven vaders een week de gevangenis omdat zij volhardden in hun weigering hun kinderen naar school te sturen en hen in plaats daarvan thuisonderwijs gaven. Hun echtgenotes zouden daarna hun gevangenisstraf moeten uitzitten. Dit laatste is, voornamelijk om humanitaire redenen en vanwege de aandacht in de pers, voorlopig voor onbepaalde tijd uitgesteld. Inmiddels hebben de lokale autoriteiten besloten het thuisonderwijs eerst te observeren voordat zij tot eventuele verdere maatregelen overgaan.¹⁹

Toch komt thuisonderwijs ook in Duitsland voor. De schattingen zijn dat het om zo'n 500 kinderen gaat. In veel gevallen gaat het hier om "illegale" situaties, terwijl andere ouders bij hoge uitzondering toestemming van de autoriteiten hebben gekregen, soms van tijdelijke aard. Daarnaast zijn er zelfs Duitse ouders die naar Denemarken en Oostenrijk zijn verhuisd, omdat zij daar wél thuisonderwijs mogen geven.²⁰

5. Conclusie

Ondanks het feit dat thuisonderwijs in vrijwel alle landen om ons heen legaal is, weigert de Nederlandse overheid de legalisering van deze onderwijsvorm zelfs maar in overweging te nemen. Zij vindt dat kinderen alleen op school mogen leren, ook al is die onderwijsvorm voor sommige kinderen volkomen ongeschikt. De recente verzoeken uit de samenleving om thuisonderwijs weer mogelijk te maken in Nederland zijn dan ook zonder enig serieus argument van tafel geveegd.²¹ Hoewel dit verzoek van een relatief kleine groep mensen komt, betreft het wel twee zeer fundamentele rechten: het recht van het kind op onderwijs dat gericht is op de volle ontwikkeling van zijn persoonlijkheid²² en het recht van ouders om zich voor hun kinderen te verzekeren van onderwijs dat in overeenstemming is met hun levensbeschouwelijke en opvoedkundige overtuiging.²³ Deze rechten zijn zo fundamenteel in onze samenleving dat deze alleen mogen worden beperkt om redenen die zwaarder wegen dan deze rechten. Die redenen moeten duidelijk geformuleerd en wetenschappelijk worden onderbouwd. De beperking moet bovendien proportioneel zijn, dat wil zeggen de beperking moet in redelijke verhouding staan met het doel daarvan. Een dergelijke afweging en onderbouwing van handhaving van de huidige beperking (een totaalverbod op thuisonderwijs) is tot op heden nog niet gemaakt.

In bijna alle Europese landen heeft die afweging rondom deze fundamentele rechten wél plaatsgevonden. Deze landen hebben ervoor gekozen dat thuisonderwijs een alternatieve vorm van onderwijs kan zijn voor kinderen en ouders om aan de leerplicht te voldoen. De (proportionele) beperkingen die op deze fundamentele rechten zijn gemaakt, is dat ouders moeten voldoen aan bepaalde voorwaarden en moeten meewerken aan controle om eventueel misbruik te voorkomen en te verzekeren dat het onderwijs adequaat is. Deze beperkingen werken in de praktijk blijkbaar naar tevredenheid; in geen van de landen waar thuisonderwijs is toegestaan, heeft de overheid ooit aanleiding gezien om het te verbieden. De Nederlandse overheid doet er daarom goed aan eens over de grenzen te kijken.

noten

1. Handelingen II, Zitting 1967-1968, p. 1252-1253. In het schooljaar 1966-1967 kregen 41 kinderen thuisonderwijs. Volgens de Memorie van Antwoord waren er, voor zover bekend, nooit problemen met thuisonderwijs geweest. (Bijl. Handelingen II, Zitting 1967-1968-9039, nr. 5, p. 14)
2. Nota "Thuisonderwijs in Nederland" 5 juni 2003. Zie ook Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2004, Tweede Kamer, 2003-2004, 29 200 VIII, nr. 103, p. 8.
3. National Center for Education Statistics, US Department of Education, "1.1 million Homeschooled Students in the United States in 2003", Issue Brief July 2004.
4. J. Russell, "When Parents Are a Child's Best Teacher", in: *The New Statesman* 10 januari 2005.
5. In Vlaanderen kregen in het schooljaar 2000-2001 180 kinderen thuisonderwijs. Drie jaar later was dit aantal verdubbeld. In Noorwegen kregen in 1996 50 kinderen thuisonderwijs; in 2001 waren dat er 500. In Frankrijk krijgen zo'n 10.000 kinderen thuisonderwijs.
6. Prof. Luc Stevens komt tot de conclusie dat het schoolsysteem voor ruim een derde van de kinderen in het geheel niet voldoet. ("Zin in leren", afscheidscollege, 2002, p. 14) Zie ook het Onderwijsverslag 2002-2003: "Leraren op drie van de tien scholen in het basisonderwijs slagen er niet in de hoeveelheid leertijd aan te passen aan de behoeften van individuele leerlingen" (p. 108). Zelfs Hans Velthoen, voorzitter van de Landelijke Vereniging van Leerplichtambtenaren vindt: "sommige kinderen passen echt niet in het bestaande onderwijs. [...] Ik denk bijvoorbeeld aan hoogbegaafde kinderen, die gaan onderpresteren. Die komen vaak op een school voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen terecht, maar zij horen daar helemaal niet thuis." *Algemeen Dagblad* 9 februari 2004, voorpagina.
7. Van Lieshout en Haselager 1993, geciteerd in: H. Blok "Is school echt zo belangrijk voor de sociaal-emotionele ontwikkeling?", *Jeugd in School* jr. 89, 2004, p. 31.
8. Uit sommige studies blijkt dat thuisonderwezen kinderen zelfs voorlopen. Zie H. Blok, "De effectiviteit van thuisonderwijs: een overzicht van onderzoeksresultaten", *Nederlands Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, 2002, jaargang 14, nr. 4, p. 151-163. Zie ook P. Rothermel, "Home-Education: Rationales, Practices and Outcomes", University of Durham 2002.
9. R. Winters, "From Home to Harvard: Homeschooled kids have earned a college of their own—and admission to elite, traditional campuses", *Time Magazine* 11 september 2000, p. 55.
10. C. McCusker, "Homeschoolers Arrive on Campus", *Insight on the News* 19 augustus 2002.
11. Ierland in 2000, Vlaanderen in 2002, Frankrijk in 1998, Schotland in 2004 en Portugal in 1979.
12. Artikel 27 leden 1 en 3 van de Spaanse grondwet. In Spanje is er geen specifieke wetgeving, maar ouders die thuisonderwijs geven worden, na een aantal voor hen gunstige rechtszaken, door de autoriteiten met rust gelaten. De regering is een wetsvoorstel aan het voorbereiden om thuisonderwijs een juridische basis te geven.
13. Artikel 111 lid 2 Decreto legislativo del 19 aprile 1994, no. 297.
14. Zie J. Sperlring, "Thuisonderwijs in Vlaanderen: een voorbeeld voor Nederland", *Nederlands Juristenblad*, 18 juni 2004, afl. 25, p. 1253-1257.
15. *Harrison & Harrison v. Stevenson*, Worcester Crown Court 1981.
16. Loi no 98-1165 du 18 décembre tendant à renforcer le contrôle de l'obligation scolaire".
17. Décret no 99-224 du 23 mars 1999 relatif au contenu des connaissances requis des enfants instruits dans la famille ou dans les établissements d'enseignement privés hors contrat.
18. Artikel 6(4) Schulpflichtgesetz Vom 2. Februar 1980.
19. <http://www.twelvetribe.com/controversies/offtoprison.html>
20. Een aantal Nederlandse ouders is om dezelfde redenen naar Vlaanderen en Engeland verhuisd.
21. Minister van der Hoeven in "Klagen over het Onderwijs", *Algemeen Dagblad* 3 juli 2004: „Ik begin er gewoon niet aan. Thuisonderwijs is niet in het belang van het kind.”
22. Artikel 26 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.
23. Zie ook de voorgestelde tekst van artikel II-74 van de Europese Grondwet: "De vrijheid om met inachtneming van de democratische beginselen instellingen voor onderwijs op te richten en het recht van ouders om zich voor hun kinderen te verzekeren van het onderwijs en de opvoeding die overeenstemmen met hun godsdienstige, hun levensbeschouwelijke en hun opvoedkundige overtuiging, worden geëerbiedigd volgens de nationale wetten die de uitoefening ervan beheersen."